

På "Sörmarken"

– arkeologisk utredning inför planerad utvidgning
av grustäkt på fastigheten Tom 4:11,
Kungsbacka kommun, Hallands län

Pär Connelid

Kula AB, rapport 2021-07-01

Kula AB

Magasinsgatan 17

432 45 VARBERG

E-post: kula@kulturgeografi.se

Mobil: 070-2000778

Rapporttitel: På "Sörmarken"

Författare: Pär Connelid, Kula AB

Foto: Samtliga bilder tagna av Pär Connelid, Kula AB

Illustration på framsidan: Vy mot Lygnern från graven L1997:2105, belägen strax öster om utredningsområdet.

Datum: 2021-07-01

Uppdragsgivare: AB Fjärås Sand & Makadam

Innehållsförteckning

1. Inledning, bakgrund och syfte	3
2. Fornlämningsbild och tidigare undersökningar	4
2.1 <i>Lämningar närmast omkring utredningsområdet</i>	4
3. Landskapet på de äldre kartorna	9
4. Resultat av inventeringen	10
5. Avslutande diskussion kring påverkan	12
6. Sammanfattning	16
7. Referenser	17

1. Inledning, bakgrund och syfte

Kula AB har på uppdrag av AB Fjärås Sand & Makadam genomfört en arkeologisk utredning inom en cirka 43 000 m² stor yta på fastigheten Tom 4:11 i Fjärås socken, Kungsbacka kommun. Den aktuella ytan ligger i direkt anslutning till befintlig grustäkt och är i första hand tänkt att utnyttjas för bergtäkt.

Utredningsområdet ligger delvis på och i direkt anslutning till den mäktiga israndbildningen Fjärås bräcka. Den här delen av bräckan är, och har tidigare i ännu högre grad varit, *mycket* fornlämningsrik. I omedelbar anslutning till det utredda området finns två registrerade förhistoriska gravar (figur 2). Mot denna bakgrund och det faktum att det även rör sig om riksintresse för kulturmiljövården har Länsstyrelsen beslutat om arkeologisk utredning (dnr 431-8576-2020).

Figur 1. Undersökningsområdets läge. Underlagskarta: Översiktskartan.

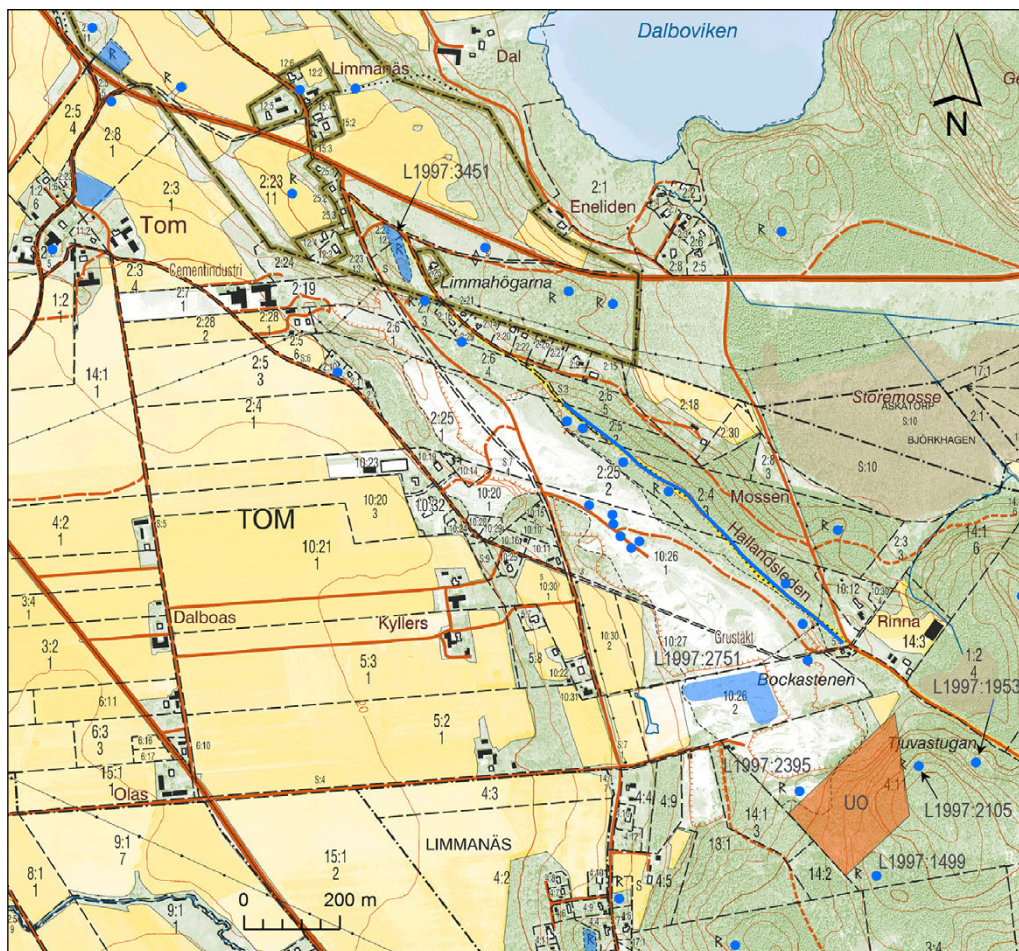
Utredningen syftar till att klarlägga om flera fornlämningar berörs av planerna på att utvidga täktverksamheten. Detta görs bl a genom en fältinventering och studier av historiska kartor. I uppdraget har även ingått att översiktligt belysa det planerade arbetsföretagets effekter på kulturmiljön av, såväl inom som utredningsområdet som för omgivande kulturmiljöer inom riksintresset.

Fältinventeringen utfördes i två etapper under april och maj månader 2021.

2. Fornlämningars bild och tidigare undersökningar

2.1 Lämningar närmast omkring utredningsområdet

Inom det planerade täktområdet, som till stor del utgörs av brant sluttande och höglänt terräng, finns inga kända kulturhistoriska lämningar (figur 2). Längs krönet och västra sidan av Fjärås bräcka, d v s nordväst om utredningsområdet, finns dock ett stort antal fornlämningar. I den befintliga grustäkten har genom åren flera komplexa miljöer undersökts arkeologiskt (se vidare nedan). Även i det betydligt mer höglänta landskapet omedelbart öster om utredningsområdet finns kulturhistoriska spår, företrädesvis i form av gravar.

Figur 2. Fornlämningars bild kring utredningsområdet (UO). Fornlämningar och övriga registrerade objekt i Fornsök redovisas med blå färg. Nummer anges för ett urval lämningar, bl a Limmahögarna (L1997:3451).

Som framgår av kartbilden återfinns tre objekt i Fornsök i omedelbar anknäytning till utredningsområdet. Närmast öster om ligger ett röse (L1997:2105), enligt Fornsök 8–9 meter i diameter och 0,7 meter högt. Anläggningen bedömdes vid inventeringstillfället snarast vara 11–12 meter och innehålla ett 5–6 meter stort mittlöse. Graven har ett "monumentalt" läge på en utskjutande bergklack på höjdens nordligaste del. I ett tidigare mer öppet landskap har platsen erbjudit en synnerligen god exponering ut över bräckan mot väster och mot Lygnern i norr/nordost (jfr bilden på rapportens framsida). Avståndet till det planerade täktområdet är cirka 30 meter.

Figur 3. Gravröset L1997:2105 strax öster om utredningsområdet.

Strax söder om utredningsområdet ligger stensättningen L1997:1499, 10 meter i diameter och 0,4 meter hög enligt beskrivningen i Fornsök. Graven är snarast 11 meter och 0,5 meter hög, välformad och fint placerad på en tydligt markerad höjdrygg. Även här rör det sig om ett topografiskt läge som möjliggjort vid exponering mot väster och nordväst.

Figur 4. Stensättningen L1997:1499 söder om utredningsområdet.

Ett fåtal meter norr om utredningsområdet redovisar Fornsök en misstänkt stensättning med kantvall (L1997:2395), hela 17 meter i diameter. Den är registrerad med statusen *ingen antikvarisk bedömning*. Anläggningen kunde inte återfinnas vid inventeringen. Platsen återfinns idag ute i befintlig täkt. Det framgår inte i Fornsök om den dokumenterats. Troligen är så inte fallet.

Cirka 150 meter öster om den utredda ytan ligger grottan "Tjuvastugan", registrerad som övrig kulturhistorisk lämning (L1997:1953). Grottan har bildats genom sprickbildning i den branta bergväggen och består av flera mycket stora block. Från nordost leder en smal passage in till ett sju meter långt "rum" med närmare fem meter i höjd. I den inre delen leder två passager vinkelrätt mot sidorna. Centralt i grottan finns ett block med plan överdel som enligt traditionen ska ha använts som bord av rövare. Traditionen pekar ut grottan som tillhåll för den senast avrättade personen i Kungsbacka.

Figur 5. "Tjuvastugan" – grottbildningen 150 meter öster om utredningsområdet. Registrerad som L1997:1953 i Fornsök.

På de närbelägna höjderna nordost och sydväst om utredningsområdet är ytterligare några mindre stensättningar registrerade.

Den markant uppstickande bergshöjden, på vars västra sida utredningsområdet ligger, utgör bokstavligen Fjärås bräckas slutpunkt. Den mäktiga israndbildningen är cirka fyra kilometer lång, svagt bågformad och dämmer upp Lygnern, Hallands största sjö. Den utgör en av Västsveriges mest intressanta geologiska sevärdheter och har under lång tid varit ett påtagligt landmärke i den här delen av Halland. Bräckan markerar också gränsen mellan skogsbygd och utpräglad slättbygd. Namnet betyder "brink, backe" (Ståhl 1980).

Uppe på och närmast omkring bräckan finns en av länets mest innehållsrika och spektakulära fornlämningsmiljöer. En stor mängd gravar från brons- och järnålder utgör ett av de tydligaste karaktärsdragen. Strax nedanför bräckans norra del ligger

det välkända Li-gravfältet med cirka 125 bevarade resta stenar. Gravarna är endast sporadiskt undersökta men har gett dateringar till yngsta järnålder (Ångeby 2002).

Figur 6. Några av de resta stenarna på Li-gravfältet, beläget intill bräckans norra del.

I övrigt domineras gravarna på bräckan överlag av stensättningar (flera ganska stora) och högar från bronsålder och järnålderns äldre delar. De så kallade Limmahögarna, belägna 1,5 kilometer nordväst om utredningsområdet, ligger samlade på ett idag glest gravfält som ursprungligen har varit större. Gravarna är delvis störda av täktverksamhet men den största anläggningen mäter 23 x 16 meter. Stora gravhögar av det här slaget är relativt ovanliga i den nordhalländska kontexten, där rösen och större stensättningar annars dominerar (Ångeby 2002). På den gamla inägomarken vid Limmanäs by finns även några domarringar.

Från Limmahögarna och vidare mot sydost, bl a inom den befintliga täkten, under-

Figur 7. Drönbild över täkten nordväst om utredningsområdet. Inom täktområdet och längs dess östra sida har det tidigare funnits flera gravar. I mellersta delen av bilden undersöktes 1998 en stor förhistorisk boplats.

söktes och borttogs från mitten av 1900-talet och framåt ett ganska stort antal gravar. Några av dessa var belägna på bräckans krön, i skogskanten intill tälten på drönbilden i figur 7. På 1960-talet undersöktes ett gravfält med stensättningar – L1997:1502 m fl – i mellersta delen av den befintliga tälten. Gravarna var 8–20 meter stora och hade i flera fall spektakulära konstruktionsdetaljer (figur 8). De daterades till både äldre och yngre bronsålder samt romersk järnålder (Ängeby 2002).

Figur 8. Cirkelbyggda stenkretsar i en av stensättningarna som undersöktes i den befintliga tälten på 1960-talet.

Åren 1998–99 undersöktes en innehållsrik boplats med minst tolv identifierade huslämningar från olika förhistoriska perioder (Ängeby 2002). Bebyggelsen (L1997: 2751) var belägen på en plåtå i södra delen av dagens tält, ungefär i mitten av drönbilden på föregående sida. Lämnarna uppvisar en kronologisk spännvidd från mellersta bronsålder till tidig medeltid, med tyngdpunkten i det äldre skedet och romersk järnålder/folkvandringstid. Det är dock oklart om platsen varit kontinuerligt bebodd.

Bland huslämnarna inom det stora boplatsoområdet märks en 50 meter lång byggnad från romersk järnålder. Det rör sig här om en av de längsta huskropparna som påträffats i Halland. Storleken och läget strax intill ett viktigt, äldre färdstråk uppe på bräckan antyder att platsen kan ha haft storgårdskaraktär.

Under senare år har den stora mängden välbevarade fossila odlingslämningar inom framför allt Limmanäs gamla inägor uppmärksammats (Connelid & Gillefalk 2014). I betesmarkerna norr och öster om den gamla bytomten finns bl a stora arealer med bandparcellerad åkermark med ett ursprung i tidigmedeltida markplanering.

Längst ute på udden – kallad Borgudden – som sticker ut i Lygnern finns rester efter en fornborg.

Fornlämnarnas komplexitet och sammansättning på Fjärås bräcka vittnar om en långvarigt utnyttjad miljö.

3. Landskapet på de äldre kartorna

Utredningsområdet återfinns i sin helhet på de historiska kartornas utmark. I figur 9 återges ett utsnitt från 1781 års delningskarta över den aktuella delen av socknens utmark, då kallad "Sörmarken". Namnet syftar på att området ligger söder om ett annat stort utmarksområde – kallat "Kolla skog" – på andra sidan Torpaåns dalgång.

Som framgår av kartbilden ligger utredningsområdet på en yta som på 1700-talet utgjordes av öppen, bergig terräng. Den aktuella marktypen karakteriseras i beskrivningen till 1781 års karta som "*Bergaktig mark med något Ene och Ljung bewäxte*". Det rör sig här om ett *mycket* öppet landskap – klassisk halländsk utmark.

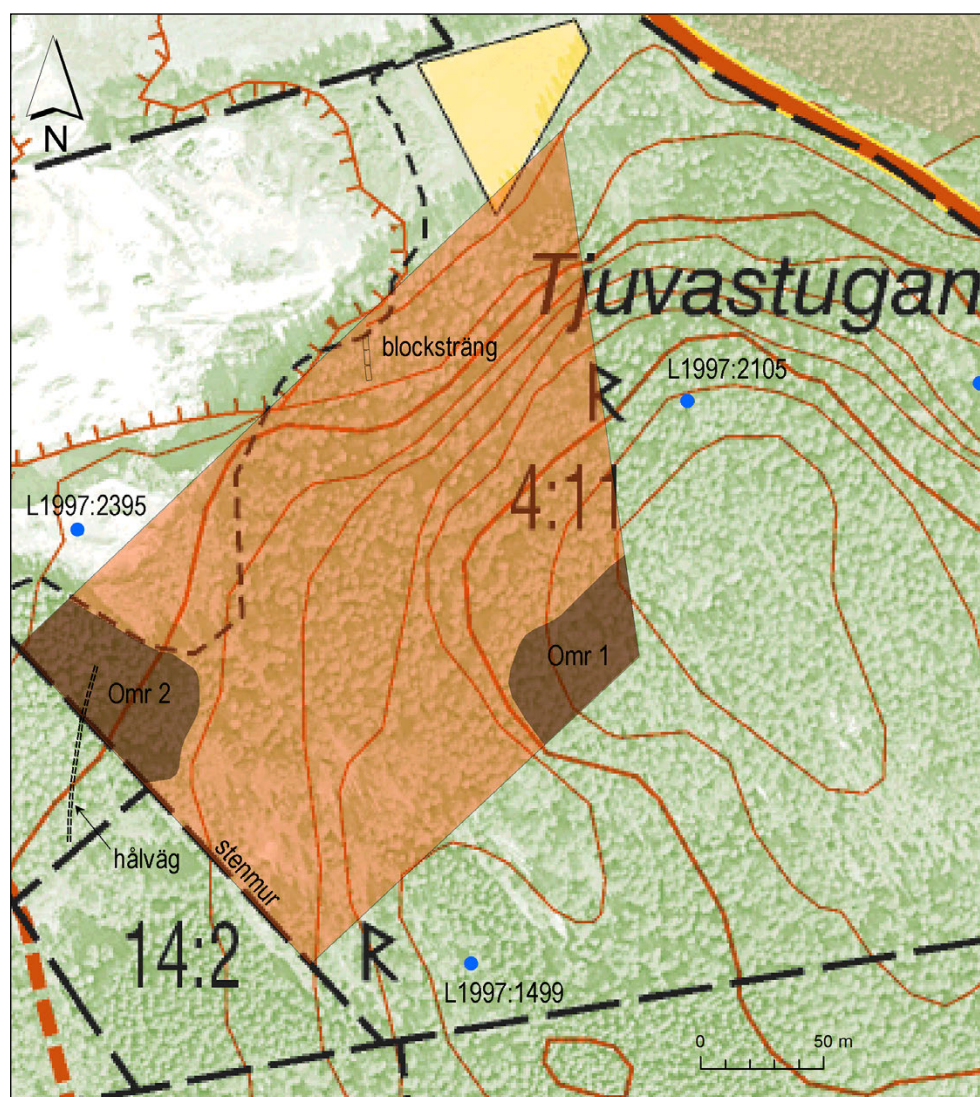
Figur 9. Utsnitt ur 1781 års karta över utmarksområdet "Sörmarken", med utredningsområdet markerat (rött). Akten M13-11:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv, Riksarkivet.

Strax norr om utredningsområdet syns "gamla Förlandavägen", d v s det mycket gamla vägstråk som i förlängningen mot nordväst löper uppe på bräcken. Vägen finns utsatt redan på Kettel Classons välkända karta över Halland från 1652. Flera av de ovan beskrivna gravmiljöerna har en tydlig rumslig anknytning till detta stråk.

Inte heller på de yngre kartorna, t ex laga skifteskartan från 1840-talet, redovisas bebyggelse eller någon annan intensiv markanvändning på ytan som berör utredningsområdet.

4. Resultat av inventeringen

Huvuddelen av utredningsområdet utgörs av sluttande terräng mot väster och nordväst. Lutningen är som störst i norr, där avslutningen på flera ställen utgörs av en närmare tio meter brant, nästan lodrät bergvägg. Berget är dock bitvis söndersprucket med flera mycket stora, löst liggande block. Marken närmast befintlig täkt är jämn och sluttar endast svagt. Längst i öster, uppe på höjdplatån, finns också ett parti med tämligen plan mark.

Figur 10. Påträffade lämningar inom utredningsområdet.

De enda synliga lämningarna inom utredningsområdet utgörs av en hålväg och en stenmur i fastighetsgränsen i sydväst samt en blocksträng i nordväst. Samtliga återfinns i lägre terräng. Den delen av hålvägen som löper inom utredningsområdet är uppemot två meter bred och ganska grund, 0,2–0,3 meter djup. Längre söderut smalnar den av. Den har sentida karaktär och anknyter inte till några av vägstråken på äldre kartor. Något ytterligare behov av dokumentation föreligger inte här.

Figur 11. Blocksträng i nordvästra delen av utredningsområdet.

Stenmuren i sydväst löper i laga skiftesgränsen och har troligen uppförts under andra hälften av 1800-talet. Blocksträngen består av 0,3–0,6, delvis staplade stenar och kan utgöra rester efter en bortplockad stenmur eller halvgärdesgård. Den sammanfaller inte med någon struktur på äldre kartor och torde också vara ganska sent tillkommen. Något behov av dokumentation föreligger inte heller när det gäller dessa hägnader.

På kartan i figur 10 har två områden avgränsats inom vilka det är lämpligt att gå vidare med grävning av söschakt i händelse av exploatering. I båda fallen är det fråga om relativt jämn och endast svagt sluttande mark. Utredningsgrävning inom den östra ytan (1) motiveras i första hand av närheten till gravarna uppe på höjden. Det kan inte uteslutas att gravarna uppförts i närheten av en eller flera samtida boplatser. Kontroll av marken inom den västra ytan (2) motiveras av närheten till de tidigare påträffade, delvis omfattande boplatser- och gravmiljöerna inom befintligt täktområde.

5. Avslutande diskussion kring påverkan

I detta avslutande kapitel kommer, i enlighet med länsstyrelsens beslut, konsekvenserna av fortsatt täktverksamhet för kulturmiljön att diskuteras i ett vidare rumsligt och antikvariskt perspektiv.

Som framgått av redovisningen ovan återfinns det aktuella utredningsområdet i sydöstra delen av en för länet ovanligt innehållsrik och delvis välbevarad fornlämningmiljö. Fornlämningarna uppträder på och i direkt anknnytning till den geologiskt riksintressanta randbildningen Fjärås bräcka. Norra och mellersta delen av bräckan utgör därtill naturreservat, inom vilket omfattande landskapsvårdande insatser pågår sedan många år. Området är även utpekade som riksintresse för friluftslivet och utgör ett av länets största besöksmål.

Figur 12. Kulturmiljövårdens riksintresse Fjärås Bräcka (N 10). Utredningsområdet markerat med rött.

Landskapet från strax norr om Fjärås kyrka och ned till ett stycke söder om utredningsområdet är också riksintresse för kulturmiljövården (se figur 12 på föregående sida). Riksintressemiljön är cirka fem kilometer lång och (i mellersta delen) som mest tre kilometer bred. Den omfattar förutom själva bräckan det öppna odlingslandskapet kring byarna Li och Tom nedanför samt Dals säteris gamla inägomarker på udden ut i Lygnern. Måbovägen och Gällingevägen utgör gräns i väster.

I riksintressets *värdetext* formuleras *motivet* för utpekandet och de mest framträdande *uttrycken*. Motivtexten för riksintressemiljön Fjärås Bräcka (N 10) lyder så här:

Gränsbygd med förhistorisk färdled med ovanligt tät fornlämningsmiljö inklusive ett av landets förnämsta gravfält med resta stenar. (Vägmiljö).

Uttrycken sammanfattas på detta vis:

Äldre färdväg på ryggformad randmorän med delvis öppen ljunghed och fornborg i strategiskt läge. Framträdande fornminnesområden med många olika typer av gravar, bl a storhögar från bronsåldern och flera gravfält med resta stenar, varav ett osedvanligt monumentalt. Sockencentrum med kyrka, intilliggande prästgård m m.

Den ovanligt stora mängden fornlämningar, i form av framför allt gravar, och deras relation till det gamla kommunikationsstråket uppe på Fjärås bräcka är alltså det primära motivet för utpekandet av riksintresset. Det kan i förstone synas märkligt att den drygt en kilometer långa, befintliga täkten i sydost ingår i riksintressemiljön. Förklaringen till detta är naturligtvis att det både finns ett ganska stort antal gravar kvar längs det välbevarade vägstråket ("Gamla Förlandavägen") och att det tidigare funnits omfattande arkeologiska spår inom själva täktområdet. Riksintressets avgränsning i sydost låter tydligt ana att även de tre kvarvarande gravarna öster och söder om utredningsområdet är viktiga uttryck för denna fornlämningskontext.

De senaste årens upptäckter av bl a fossila odlingsmiljöer uppe på bräckan kan adderas till uttrycken som formulerats i värdetexten. Den goda hävden inom stora delar av naturreservatet är inte bara landskapshistoriskt motiverad utan bidrar även till att bättre synliggöra många av fornlämningarna, såväl gravar som fossil åkermark. Det samlade kulturhistoriska värdet inom riksintresset är således idag ännu högre än när området avgränsades och beskrevs första gången för drygt 30 år sedan.

Frågan är då vilken påverkan en utvidgad täktverksamhet inom det utredda området kommer att få på kulturmiljöerna inom riksintresset. En viktig utgångspunkt här är givetvis att befintlig täkt redan innebär en (högst) påtaglig skada, både visuellt och genom den reducering av fornlämningar som ägt rum under lång tid (jfr figur 7). Täkten påverkar delvis också upplevelsen av de kvarvarande lämningarna negativt. En utvidgad verksamhet i sydost leder till att denna skada förstärks. Täktverksamheten har hittills främst varit inriktad på de lösa jordavlagringarna, även om en del berg krossats i ett sent skede. Den nya ytan utgörs emellertid till största delen av en bergformation som reser sig närmare 40 meter från nuvarande tätkantens övre nivå (jfr foton på nästa sida). Utredningsområdets östra avgränsning ligger mycket nära denna högsta punkt. En utvidgning av täkten innebär således även i detta avseende en ny inriktning och en annorlunda påverkan på miljön.

Figur 13. Den planerade bergtåkten kommer att sträcka sig in i bergshöjden till höger i bild.

Det höga berget markerar, som redan påtalats, bräckans slutpunkt. Den mäktiga israndbildningen upphör i praktiken vid bergets fot. Som framgår av fotot ovan är denna topografiska gräns mycket tydlig och synlig från många platser i omgivningarna, inom såväl som utom riksintresset, t ex från det höga partiet vid Svalhögen två och en halv kilometer mot nordväst (jfr figur 14). En exploatering av berget innebär således inte bara en ny typ av verksamhet (bergkross) som förändrar topografin på ett mer påtagligt sätt än tidigare. Det föreligger också en betydande risk att "sårbildningen" i landskapet, med en brant skärning, blir mer framträdande.

Figur 14. Bergformationen inom utredningsområdet (mellan vindkraftverken) är synlig från flera platser inom riksintresseområdet, som här vid Svalhögen i dess mellersta del.

Dynamiken i topografin är inte bara av värde för landskapsbilden generellt. Berget torde under mycket lång tid ha haft stor betydelse för hur människor uppfattat landskap, rumsbildning m m i bygden kring bräckan, inte minst under äldre perioder då miljön var mer öppen. Detta kommer tydligt till uttryck i placeringen av de två gravarna omedelbart öster om utredningsområdet. Det höga terrängläget, på kanten närmast in mot bräckan, har inneburit att de högst påtagligt utgjort en del av inramningen kring det rituella landskapet som präglat den här delen av bräckan.

Mot denna bakgrund och det faktum att många gravar redan har försvunnit under åren kan de kvarvarande gravmonumenten tillskrivas ett högt bevarandevärde. Som redan nämnts löper utredningsområdets yttergränser endast cirka 30–35 meter från respektive anläggning. Gravarnas lokalisering och delvis tydliga exponering in mot den övriga fornlämningsmiljön på bräckan kräver dock ett större skyddsområde. Det senare brukar definieras som den skyddszon som behövs för att fullt ut kunna bevara fornlämningen och "ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse" (Raä, rapport 2017). Området, som bestäms av länsstyrelsen, varierar beroende på typ av lämning och topografiska omständigheter.

I det här fallet råder inget tvivel om att fornlämningsområdet behöver omfatta en betydligt större yta än 30–35 meter. Gravarnas karaktär, de topografiska lägena och den tydliga kopplingen (visuellt, idémässigt etc) till omgivande fornlämningsmiljöer på bräckan kräver att den ursprungliga, naturgeografiska kontexten som berget utgör bevaras. En exploatering skulle medföra att även dessa gravar, i likhet med många andra, på ett påtagligt sätt skärs av från sitt ursprungliga kulturhistoriska sammanhang.

Kula AB:s bedömning är att den planerade utvidgningen av täktverksamheten vid Tom medför att den påtagliga skada som befintlig täkt redan utgör på kulturmiljövårdens riksintresse Fjärås bräcka kommer att förstärkas. Den planerade täktytan innebär en ny inriktning (enbart bergkross) i ett topografiskt känsligt område som riskerar att få ett stort visuellt genomslag och påverka utblickar från flera känsliga platser inom riksintressemiljön. Därtill kommer de kvarvarande gravmonumenten på bergshöjden, vilka utgör de sista någotsånär opåverkade resterna av den innehållsrika fornlämningsmiljön på den här delen av bräckan, att skadas påtagligt.

En exploatering måste även vägas mot de stora möjligheter som föreligger när det gäller en framtida utveckling av de samlade kultur- och naturvärdena i denna del av Kungsbacka kommun. Kombinationen av vacker, delvis orörd natur och innehållsrika kulturmiljöer innebär att området också är av största betydelse för friluftslivet. Naturreservatet Fjärås Bräcka är ett av länets mest välbesökta, men många rör sig även utanför detta. Det föreslagna täktområdet ligger bl a i direkt anslutning till Hallandsleden. "Tjuvastugan" – den stora grottan strax öster om utredningsområdet – återfinns också intill leden och är ett exempel på en spännande natur/kulturmiljö som är lämplig att uppmärksamma i det fortsatta arbetet med att utveckla miljön kring bräckan.

6. Sammanfattning

Under inventeringen framkom en hålväg och två rester efter stenmurar inom utredningsområdet. Samtliga objekt är av sentida karaktär och bedöms ha tillkommit under 1800-talets andra hälft. Något ytterligare dokumentationsbehov föreligger inte när det gäller dessa lämningar. Om marken tas i anspråk föreslår Kula AB dock att sökschaktning genomförs inom två mindre ytor, i syfte att kontrollera förekomsten av boplatsspår.

När det gäller den föreslagna utvidgningen av tåkten på Tom 4:11 menar Kula AB att det föreligger en betydande risk för förstärkt *påtaglig skada* på kulturmiljövårdens riksintressemiljö Fjärås Bräcka. Sårbildningen som uppstår vid exploateringen av bergformationen kommer att vara synlig från ett antal platser inom riksintresset och påverka upplevelsen av flera av kulturmiljöerna negativt. Verksamheten skulle även innebära att två av de sista kvarvarande gravmonumenten i ursprunglig kontext (L1997:1499 och L1997:2105), belägna strax utanför utredningsområdet, påtagligt skadas genom att fornlämningsområdet blir alltför snävt. Fornlämningsmiljöerna, särskilt gravarna, lyfts fram i värdetexten (motiv *och* uttryck) som riksintressets viktigaste kärnvärde.

7. Referenser

Connelid, P. & Gillefalk, L. 2014. *Kulturmiljöprogram Kungsbacka kommun*.

Raä, rapport 2017. *Fornlämningsområde – möjlighet eller svårighet?* Rapport från Riksantikvarieämbetet.

Ståhl, H. 1980. *Ortnamnen i Hallands län*. Del 3. Bebyggelsenamnen i norra Halland (Himle, Viske och Fjäre härad).

Ängeby, G. 2002. *Gårdar från bronsålder till tidig medeltid vid Tom på Fjärås Bräcka*. Riksantikvarieämbetet UV Väst, rapport 2002:20. Arkeologiska undersökningar.